

Diskurzusjelölők

Ki ne ismerné azt a nyelvi babonát, hogy „*Hát*-tal nem kezdünk mondatot?” És ki ne ítélné el – ha kijárta az általános és a középiskolát – az úgynevezett beszéd-töltelék-elemek használatát?

A kétkötetes *Nyelvművelő kézikönyv* a 80-as évek elején így ír:

„Megfigyelhetjük, hogy sokan, főképp az élőbeszédben, társalgásban s különösen értekezleteken, vitában, felszólaláskor, úgy szerkesztik mondataikat, hogy teletűzdelik őket **tartalom és hasznos nyelvi funkció nélküli, ill. funkciójukat veszített fölösleges elemekkel**: töltelékszavakkal, szókapcsolatokkal, mondattöredékekkel. Ezek többnyire csupán arra valók, hogy a beszélő időt nyerjen mondanivalójának megfogalmazására, megtartsa beszédének (látszólagos) folyamatosságát, ill. megakadályozza, hogy a beszélgető társ elvegye tőle a szót. Nemegyszer azonban a gondolatok kialakulatlanóságából, zavarosságából, esetleg hiányából ered a használatuk.”

Látjuk, hogy miközben a szócikk írója funkcionélküliségről, illetőleg funkcióvesztésről beszél, maga sorol fel több olyan lehetséges funkciót, amelyet a szóban forgó nyelvi elemek betölthetnek. A bírálat mögött, ha jobban megvizsgáljuk, a kommunikáció tranzaktív vagy transzmissziós felfogásának implicit feltételezése rejlik, mely szerint a kommunikáció célja a minél hatékonyabb információcsere a beszéd témájáról. Mára kommunikációelméleti közhely, hogy ez a felfogás csak részben tartható: természetesen fontos a hatékony információcsere a legtöbb kommunikációs műfajban, de ugyanilyen fontos a partnerrel való kapcsolat (a jakobsoni fatikus funkció), a diskurzus szervezése, a kommunikáción keresztül történő szimbolikus viselkedés, az énmegjelenítés, arculatvédelem, a közös identitás, összetartozás, szolidaritás kifejezése. Az is hozzájárult a ma többnyire diskurzusjelölőknek nevezett eszközök korábbi mellőzéséhez, hogy a hagyományos leíró nyelvészeti elemzésben jobbra a „szervetlen mondatrészek” kategóriájába estek, s így alig kaptak figyelmet.

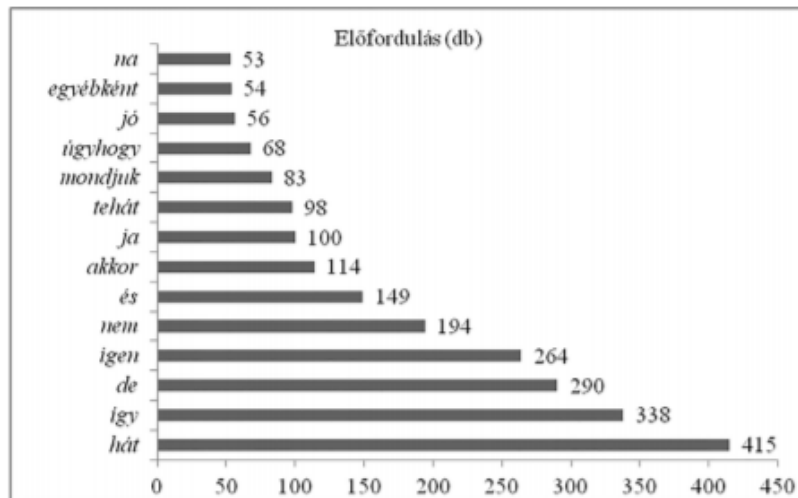
Legyünk azért igazságosak: a *Nyelvművelő kézikönyv* nem tartja mindig helytelennek a beszéd-töltelékek körébe sorolt nyelvi elemeket, csak ha „fölsleges sallangokká válnak, ha minden ok nélkül, nyakra-főre alkalmazzuk őket. Pl.: „*Én, megmondom őszintén*, nem csalódtam, mert *hát, férfitosan be kell vallanom*, nem vártam *hát* jobbat.” Kiemeli, hogy egy-egy beszéd-töltelék könnyen szavajárása lehet valakinek rossz szokásból vagy divatból, és kétségkívül nem árt némi nyelvi tudatosság e téren, hogy észrevegyük, ha valamilyen kifejezést nyakra-főre használunk. Az idézett példában – nem véletlenül – a *hát* szerepel. Beszéd-tölteléknek tekinti még a kézikönyv a *szóval*, a *nos*, a *tulajdonképpen*, a *hogy úgy mondjam*, a *könyörgöm* (könyörgök!) stb. kifejezéseket.

A diskurzusjelölők pár évtizede a nemzetközi pragmatikai szakirodalom kedvelt vizsgálati tárgyai. Nálunk még csak mostanában kerülnek a figyelem középpontjába. A téma legaktívabb kutatói: **Dér Csilla Ilona** (Károli), **Dömötör Adrienne** (ELTE), **Schirm Anita** (SZTE) és **Gyuris Beáta** (MTA Nyelvtud. Int.), de természetesen további neveket is említhetnénk. A terminológia nem egységes: vannak, akik pragmatikai kötőszókról, diskurzuspartikulákról, modális partikulákról, metainformációs operátorokról, konnektorokról stb. beszélnek – mégis úgy látszik, a diskurzusjelölő a legelterjedtebb kifejezés. Néhány példa rájuk: *hát*, *úgy mondom*, *hogy úgy mondjam*, *hogy mondjam*, *ilyen*, *elvégre*, *csak hogy*, *bizony*, *sőt*, *éppenséggel*, *vagyis*, *vajon*, *pláne*, *-e*, *idézőjelben mondom*, *más szóval*, *jobban mondva*, *ugye*, *amúgy*, *egyébként*, *nos*, *végül is*, *úgyhogy*.

Néhány gyakorisági adat különböző beszédműfajokból

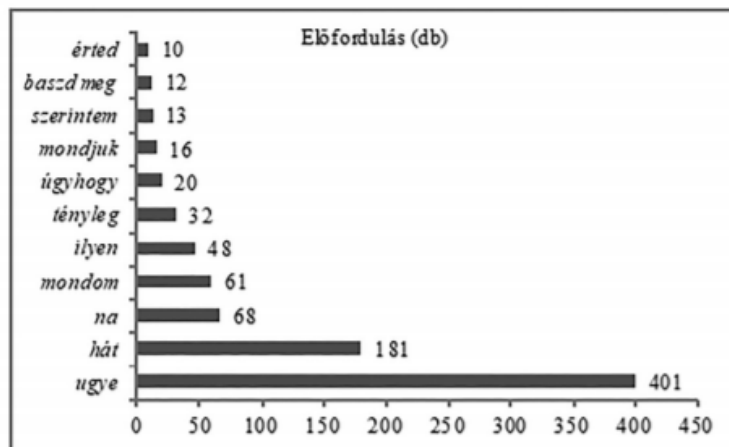
1. ábra

A spontánbeszéd-korpusz leggyakoribb diskurzusjelölői (DÉR–MARKÓ 2007: 63)

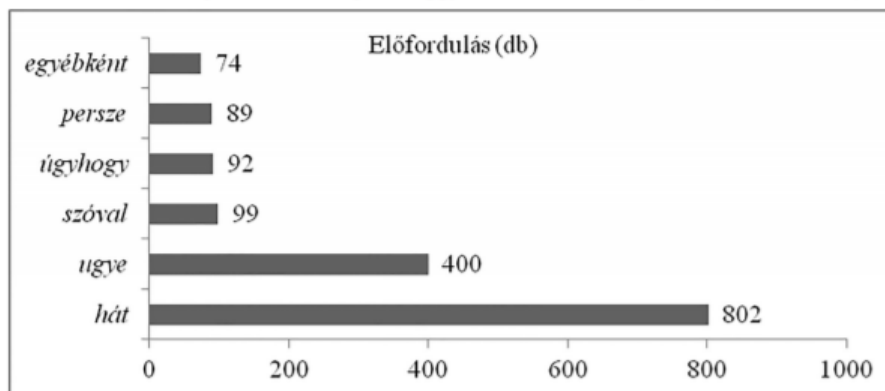
2. ábra

A stand-up comedy korpusz leggyakoribb diskurzusjelölői (SCHIRM 2015b)

3. ábra

A SZÖSZI-interjúkból álló korpusz leggyakoribb diskurzusjelölői (SCHIRM 2016)

SZÖSZI: Szövedgi Szociolingvisztikai Interjú, 2012–2016
(az ábra a 165 interjúból csak 3-at dolgoz fel, össz. 545 percnyi anyagot)

A diskurzusjelölők használata elsősorban a beszélt nyelv jellegzetességének tekinthető, noha olykor írott formában is megjelennek. A nyelvi elemeknek egy olyan csoportját alkotják, amelyek **a diskurzus szervezésében vesznek részt: diskurzusszegmenseket kötnek össze, attitűdöket és más pragmatikai viszonyokat jelölnek.** Gyakran többfunkciósak és erősen kontextusfüggők. A diskurzusjelölők a diskurzus minden tényezője közt képesek kapcsolatot létesíteni: jelölhetik többek közt a diskurzusszegmensek egymáshoz való viszonyát, a diskurzusban résztvevő szereplők közti kapcsolatot, a diskurzusszegmens és a beszélő közti viszonyt, valamint a tágabb szituációra is utalhatnak. Emellett diskurzusirányító szereppel is rendelkezhetnek: jelölhetik a szóátadást, a beszédjog megtartását, valamint a szó átvételét is. A legtöbben a funkció felől közelítik meg a diskurzusjelölőket, ám ezeknek a funkcióknak a megadása általában nem kimerítő, hiszen újabb és újabb kontextusokban újabb és újabb funkciókat lehet találni. Egyébként pedig még a kontextus alapján is nehéz néha egészen precízen meghatározni a funkciót (l. pl. a *hát* esetét).

Németh T. Enikő (MNY. 1998) szerint a *hát* három alapvető használattal rendelkezik: 1. kérdéseket vezet be (*Hát megjöttél?*), 2. általános válaszelölő (– *Volt valami terved a balettel? – Hát igen. Szerettem volna továbbvinni, de ez nem sikerült.*) és 3. ugyanazon beszélő beszédében az önjavítás, magyarázkodás eszköze (– *Iskolába hol tetszett járni? – Én Szegeden a zárdaiba jártam iskolába. És utána férjhez mentem tizenkilenc éves koromban. Hát zárdaiba, hát akkor zárda volt még, ugye.*). Schirm Anita disszertációjában többek között a kérdésekben megjelenő *hát*-nak három funkcióját azonosítja: (i) a mesékben: *Hát mit látott?* (= 'És mit látott?'), (ii) szónoki kérdésekben: *Ez lenne hát a siker titka?*, *De hát a törvénnyel mi lesz?*, (iii) modális funkció, a beszélő attitűdjének kifejezése: *Hát megtette?* A diskurzuselemzés emellett feltárhatja a *hát* támadó és védekező használatát (pl. sárospataki hitvita, 1660; mondhatjuk-e a tanárnak, hogy „*Hát kijavította a dolgot?*” – Kenesei István példája). Vagy gondoljanak a 'bizony' nyomatékosító szerepre az olyan megnyilatkozásokban, mint: – *Te kapáld meg a rózsabokrokat? – Én hát.* Funkciók sokasága tehát. Nota bene: értelmező szótáraink kilenc vagy annál is több fő jelentéskört állapítanak meg, vagyis sokkal részletesebbek...

A diskurzusjelölőség nem szófaji, azaz nem grammatikai osztály, hanem pragmatikai, funkcionális kategória, amely a diskurzus szervezésében résztvevő elemeket fogja össze. Nem alkotnak tehát egységes szófaji kategóriát, szófajtanilag különfélék (egyes diskurzusjelölők eleve több szóból állnak). A szófaji kategóriák megállapításánál szoktak ugyan a funkcióra is hivatkozni, de inkább a formális tulajdonságok a meghatározók. Kötőszók bizonyos használata is lehet diskurzusjelölő funkciójú:

(1a) A jogsimba be van írva, hogy csak szemüvegben **vagy** kontaktlencsében vezethetek.
 (1b) Most nagy fába vágjuk a fejszét, mert készül egy adatbázis. **Vagy** hát szeretnénk, hogy készüljön egy adatbázis. (Az (1a) kötőszói, az (1b) diskurzusjelölői használat.)

(2) A beszélő elmeséli egy ismerősének, mit érzett, amikor a lakásába hazamenvén a családtagjai egy számára szervezett és titokban tartott születésnap összejövetellel várták: *Na de képzeld el, micsoda meglepetés volt!*

- *A legközelebbi kereszteződésnél balra kell kanyarodni.*
- **Szóval** nem megyünk el az egyetemig.

(A beszédpartner hatalmas, élelmiszerekkel teli szatyrokkal érkezik.)

- **Szóval** az összes pénzed elköltötted.

Az *ügymond* diskurzusjelölő

Büky László

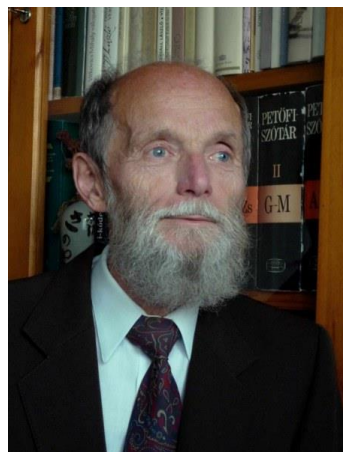
Az *ügymond* ige(alak) használatának múltjából és jelenéből

[Magyar Nyelvjárások, 2000.]

Számos példát említ a médiából és egyetemi hallgatók nyelvhasználatából:

„... a színház nemcsak *ügymond* vájt fülűeknek, a szakmának készül, hanem elsősorban a nézőknek” (Magyar Nemzet, 1999. VIII. 26. 11)

„... ez a feladat is *ügymond* végrehajtható, *ügymond* kipipálható. (Kossuth Rádió, 2000. II. 13. Reggeli krónika; Szájer József parlamenti képviselő mondja a vele készített beszélgetésben.)

„A szöveg *ügymond* szövegmondatokból áll.” (Szegedi egyetemi hallgató kollokviumából, 2000. I. 6.)

Végigveszi, hogy a különböző régi és újabb szótárak, nyelvészeti munkák mit írnak a kifejezésről, szerepel-e az írói szótárakban. Megnézi, hogy milyen más megfogalmazással helyettesíthetők (a funkcióvizsgálatnál: szinonimitási teszt): például *állítólag*, *állítólagos*, *ügynevezett*, *mondhatni*, *ahogy mondani szokták*, *szinte*, *úgyszólván*, *jószérivel*, *valósággal* stb.

Idézi többek között Lőrincze Lajost: „...már nem érzik az *ügymond*-ban az igét, csak azt jelölik vele – személytől, számtól függetlenül –, hogy nem saját véleményük következik ez után a szó után”. „Az *ügymond* elszabadulása végül azt eredményezi, hogy lassan-lassan értelmetlen töltelésszóvá lesz némelyek nyelvhasználatában”. LŐRINCZE LAJOS példái 1960 és 1966 közöttiek s zömükben sajtónyelviek.

Végül azt írja összefoglalásként: „A használat jellemzői azt mutatják, hogy jobbra töltelésszóvá vált ez az idézést szolgáló kifejezés. A csupán igei szerepkör és tulajdonság halványulásával mondatszói, határozószerkezetű jellege lett az *ügymond*-nak, amely folyamat nem járt együtt a kifejezés alakváltozásával. Töltelésszóként manapság stílusrétegenként változó mennyiségben fordul elő; az igényes köznyelv, a szépirodalom nyelve még cél nélkül aligha alkalmazza. Így lesz-e a jövőben is, nem tudhatni. Mindenesetre egyre inkább megkülönböztethető igei használata, illetőleg határozószerkezetű, mondatszói szerepköre.”

(Büky még nem használja a *diskurzusjelölő* terminust. Nem is ismeri.)

Nádasdy Ádám

Ügymond

[Magyar Narancs, 2001/04/26, p. 40]

Nemrég az ÉS hasábjain Esterházy Péter, a kiváló író dicsérőleg szólt Narancs-beli rovatomról, ami nagy örömet okozott („Gyönyörű nyelvészeti cikksorozat, kötele-

zó olvasmány!” – írja). De el is szomorodtam, ugyanis az egész azért hozta szóba, mert kétségei vannak az *úgymond* szó használatát illetően. Azt vette észre ugyanis, hogy a tolla alól, úgy spontán, a következő jön ki: „Szoktak beszélni például nemlineáris gondolkodásról. [...] A posztmodern úgymond nem lineáris gondolkodású, a kvantummechanika volna a posztmodern gondolkodás zászlóshajója.” Ekkor egy kis kitérőt tesz, és azt kérdezi tőlem: „Lehet az *úgymond*-ot így használni?”

Édes Péter, te nem értesz semmit. Hiszen éppen azt próbálom prédikálni hónapról hónapra, hogy a nyelvész a „lehet” szót csak egy értelemben használhatja: „van” értelemben. Mint mondjuk a biológus. Lehet olyan emlős, mely a vízben él és hal alakú? Igen, mert van ilyen emlős. Lehet olyan rovar, mely meleg vérű? Nem, mert nincs ilyen rovar. A nyelvész számára – mint minden tudós számára, ha jól, pontosan, érzelmek és indulatok nélkül írta le vizsgálatának tárgyát – a „lehet” egyenlő a „van”-nal. Ha egy jeles író kérdezi meg tőlem, hogy mit lehet magyarul mondani és mit nem, az olyan, mint ha Fauna istenasszony kopogtatna be a biológia tanszékre megkérdezni, hogy milyen állatok lehetőségei. Nem a tudós dolga megmondani, mi legyen és mi ne legyen. Az lehet Isten dolga, aki ad és elvesz, a jogászé, aki tilt és előír, a tanáré, aki buzdít és lebeszél. Hogy mik vannak a magyarban, hogy mit hogy használnak, hogy mely szónak mi a jelentése, azt ti döntitek el, magyar anyanyelvűek.

Egy komoly, nyelvműveléssel foglalkozó kolléga azt mondta, hogy az én álláspontom szélsőségesen liberális. Meglepődtem. Hogy lehet egy tudós liberális? Vannak meleg vérű rovarok, vagy nincsenek – a liberális biológus az lenne, aki megengedné őket? Ezen Fauna istenasszony csak nevet. És hát bizony Lingua istenasszony is csak nevet, már sok ezer éve, és követi a maga titokzatos és szabálytalan (vagy általunk nem kellően értett) útját, és még sosem volt száz év, hogy ugyanolyan maradt volna. Se a latin, se a kínai, se a magyar. Azt felelőtlenységnek tartom, ha valaki nyelvész létére nem mondja meg az embereknek, hogy a nyelv szüntelenül változik, hogy már volt benne minden és mindennek az ellenkezője, és hogy laikus naivitás azt mondani, hogy valamit azért (vagy azért ne) használjunk, mert azelőtt használták (vagy nem használták).

No de nézzük az *úgymond*-ot. Az 1962-es Értelmező Szótár szerint az *úgymond* ritka, kissé régies szó, rendszerint közbevetett csonka idéző mondatként használatos, szó szerinti vagy közvetett idézetben, „így szól/szólt” értelemben, például: *Hadd látom, úgymond, mennyit ér a walesi tartomány?* Ezt magam is régiesnek érzem, nem használnám sem beszédben, sem írásban. Amit tehát az Értelmező Szótár mond, azt jól mondja, de azóta negyven év telt el, ráadásul a szótár már keletkezésekor is elsősorban a múltba nézett, mondatpéldái jórészt a 19. század íróitól, Eötvöstől, Aranytól, Jókaitól, Mikszáthtól (sőt Berzsenyitől!) származnak. Ezek az urak jól tudtak magyarul, de jól tudott magyarul Zrínyi is, meg Pázmány, meg Károli, mégsem utánozzuk a nyelvhasználatukat. Hogy mi ma mit használunk (mi, tehát a magyar anyanyelvűek apraja-nagyja), azt egyszerű megfigyeléssel állapítjuk meg, mint fent elmagyaráztam, lásd emlősök, rovarok. Ez nem vélekedés kérdése. Hogy mit ajánlatos használni – tehát hogy mi számít elegánsnak, mi bunkónak, mi gagy, mi ásatag, mi dögös, mi hervasztó, és mindez kinek a szemében-fülében az – az bonyolult és izgalmas kérdés, nagy társadalmi játék, félig szociológia, félig pszichológia, és ezt aztán igazán az írónak kell tudnia, mint a szépasszonynak, hogy hová hogyan öltözködik. Én csak az ő kezét tudom figyelni.

Az *úgymond* ugyanis kibújt a naftalinos szekrényből és újjáéledt, más jelentésben. Ma elsősorban azt jelenti: „mondhatni, úgynevezett, állítólag(os)”. Ahogy Esterházy spontán leírta. Még példák: *Izlandon jó időnk volt úgymond* (értsd: csak mínusz tíz, és nem hűsz); *Három fedővel és két fakanállal úgymond muzsikáltak* (értsd: valami zenefélet produkáltak); *Ha én úgymond bedobom magam, akkor itt kő követ nem marad*. Mint látható, az *úgymond*-nak ez a friss használata tulajdonképpen az idézőjel szóbeli megjelenítésére szolgál: *Izlandon „jó időnk” volt; ...fakanállal „muzsikáltak”; Ha én „bedobom magam”, akkor...* Ez feltehetőleg civilizációs hatás: egyre többet és többet írnak és olvasnak, ma már mindenki tudja, hogy van idézőjel, és hogy mire jó (most mindegy, hogy úgy használja-e, ahogy az Akadémia vagy a művelt közízlés szeretné!), és sok ember készletet érez, hogy beszédben is jelezze valahogy. Erre szemelte ki Lingua istenasszony titokzatos akarata az *úgymond*-ot.

Én, kedves Péter, rühellem az *úgymond*-nak ezt a használatát, és meg vagyok ütközve, hogy egy jó családból való, érettségizett fiú, mint te, ilyet leír. De hát mit tehetek? A fogorvos panaszkodhat legkevésbé az emberek büdös szájára. Roman Jakobson, a huszadik század egyik legnagyobb nyelvésze

mondta, a latin mondást átfogalmazva: *Linguista sum; nil linguistici a me alienum puto*. „Nyelvész vagyok; semmi sem idegen tőlem, ami nyelvi.”

Röviden: Nadasdy, miközben laza stílusban felmondja a deskriptív nyelvészet dogmáit (pl. a nyelvész nem értékkel, csak leír; a nyelvi változást nem lehet megállítani stb.), találóan körülírja az *ügymond* diskurzusjelölői szerepkörét: az idézőjel funkciójának felel meg.

Dömötör Adrienne

Az *ügymond*-tól az *ügymond-ig*

[*Magyar Nyelvőr*, 2008]

Mindjárt az elején kifejti, hogy a mai magyar nyelv leírása mind ez ideig nem tartalmazza több „nehezen kezelhető” kifejezés elemzését. Ezek közé tartozik szerinte az *ügymond* is. Dömötör már a *diskurzusjelölő* kategóriát használja. Nyelvtörténészként a 15. századtól végigköveti az *ügymond* igei szerkezet útját az idéző tagmondatbeli szereptől a diskurzusjelölővé válásig. Pl. „Ennek értelmére úgy mond Szent Márk evangelista [...], hogy mikoron menne Urunk egyszer az ő szerető tanítványival Kafarnaomba...”

Az *ügymond* funkciói közül a következőket azonosítja:

- I. Idézés, idézetjelölés (eredeti idéző mondat mivoltának továbbéléseként). Főleg az írott nyelvben, irodalmi szövegekben.
 - Pl. *Még Ancsának is elárulta, hogy a terv általában ugyan jó dolog, de, **ügymond**, „ez nem a mi bőrünkre van szabva”.*
- II. Nem idéző használat (ez szaporodik látványosan az utóbbi évtizedekben).
 - (a) Elhatárolódás jelzése: pl. *Néhány szót konkrétabban a fővárosi eredményekről, már tudniillik a Fővárosi Közgyűlés által elért **ügymond** eredményekről.* (Fővárosi Közgyűlés, MNSz.)
 - (b) A szóhasználatból való nem teljes azonosulás („szabadkozás”) jelzése: pl. *A magyar származású amerikai üzletember [...] azt írta, hogy Vladimir Putyin megpróbálja majd helyreállítani **ügymond** az „erős államot”* (Magyar Rádió).
 - (c) Eltérő jelentésű használat jelzése: pl. *Egy másik nemzetközi előírást pedig – miszerint a prostituált csak saját tulajdonában szolgáltat – a hírek szerint úgy igyekeztek kijátszani, hogy a prostituáltak négy napra **ügymond** megvásárolták a bódét [’továbbra is bérelték, színlelt vásárlási szerződéssel’] (HVG, MNSz.); [az almatolvajok] *néhány héttel előtte bespájazolnak belőle, **ügymond*** [’ellopják’] (MR., 2007. VIII. 17.).*
 - (d) Az átvitt értelmű használat jelzése: pl. *Az információtechnológiában dolgozó középállalatok **ügymond** a „lábukkal szavaznak” az utóbbi időben, vagyis eladják cégüket a multiknak* (MNemz., MNSz.).
 - (e) A fogalmazás nem tökéletes voltának jelölése, a sikertelen szóhasználat jelzése, visszavonása: pl. *A kultúrát máshogy használják, **ügymond*** (MR., 2006. XI. 8.).
 - (f) Visszavétel a nem megfelelőnek érzett stilisztikumból: pl. *Ez az utolsó dolog, ami **ügymond** „ciki”; A rendező az, aki a beszélgetéshez **ügymond** prezentálja a képet* (MTV, 2006. XI. 12.).

- (g) Nyomatékosító használat: pl. *Az infarktusok 34%-a **úgymond** váratlanul következik be* (MR., 2003. IV. 26., G.); *az [...] idősebb szocialista politikusok számára pedig meg kell teremteni az **úgymond** kulturált visszavonulás lehetőségét* (MR., 2000. VI. 25., G.).
- (h) A befogadó számára azonosítható funkció nélküli használat: pl. *Igaz, hogy 40 éves korára **úgymond** nem lett repszupersztár* [= nem lett úgymond repszupersztár], *de ez nem is olyan nagy baj* (www.2.salatamagazin.com); *Idén felvettek az ottani egyetemre, így **úgymond** én is érdekelt lettem* [= én is úgymond érdekelt lettem] *az ottani [horgászati] lehetőségekben* (www.haldorado.hu/forum).

A diskurzusjelölők mai funkciói tükrözik a diakrón fejlődésük (pragmatikalizáció) során végbement változásokat.